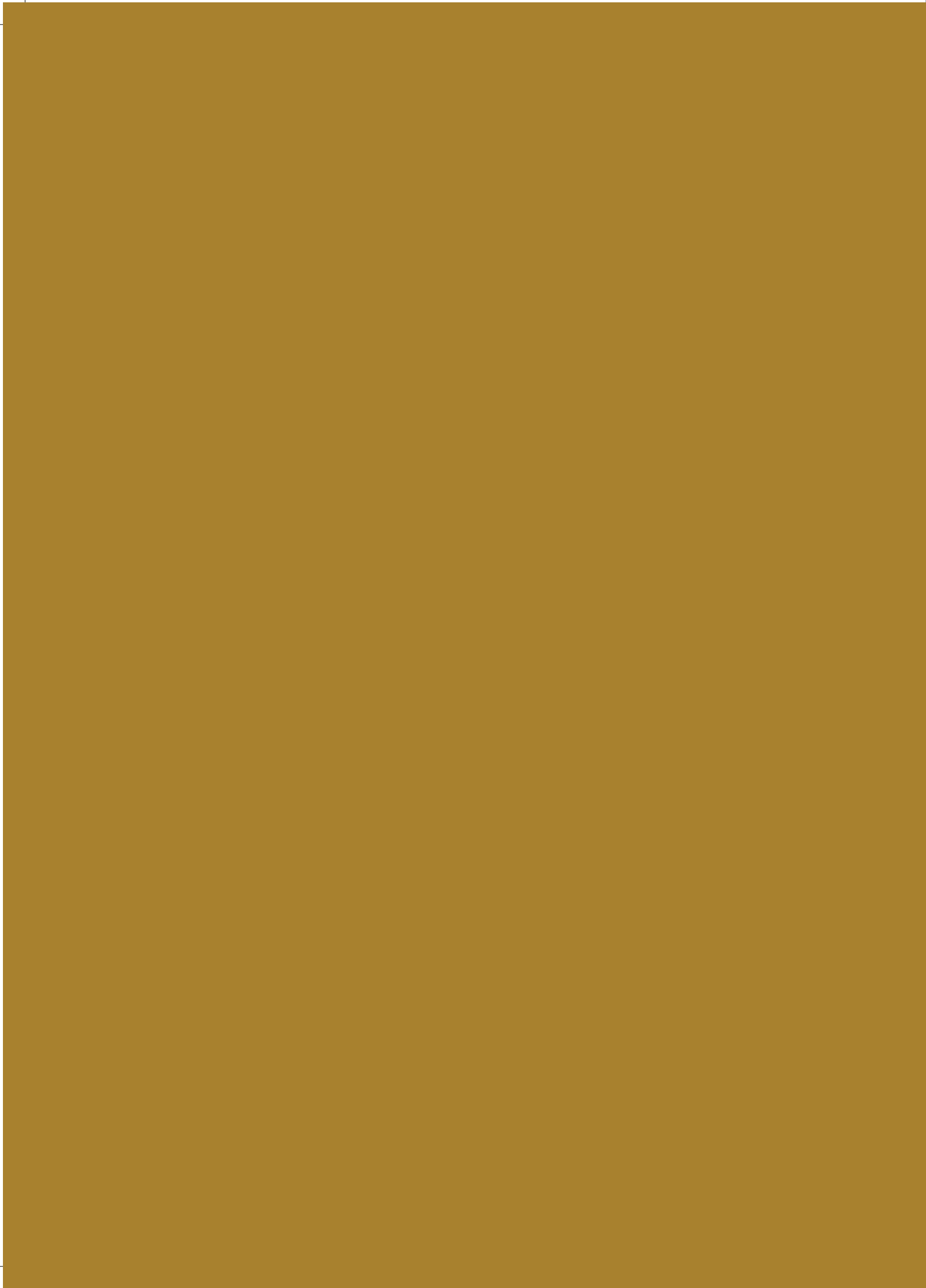

VILNIAUS ISTORIJA

I TOMAS

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS ISTORIJA

I TOMAS

XIII A.–1795 M.

Gintautas SLIESORIŪNAS
Mindaugas KLOVAS
Elmantas MEILUS
Aivas RAGAUSKAS
Jolita SARCEVIČIENĖ
Oksana VALIONIENĖ

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius, 2023

Atsakingasis redaktorius
Gintautas Sliesoriūnas

Recenzentai:
doc. dr. Martynas Jakulis
dr. Domininkas Burba
dr. Darius Baronas

Knygos leidybą iš dalies finansavo
Lietuvos Respublikos kultūros ministerija

Knygos leidybą rėmė
Vasario 16-osios paramos fondas

MG grupė

Skiriama Vilniaus 700 metų jubiliejui

Viršelyje
Vilniaus pilių vaizdas iš šiaurės. Pranciškaus Smuglevičiaus akvarelės
(XVIII a. pabaiga) fotografija. Fotografas Vladislovas Zahorskis (prieš 1912 m.).
Lenkijos nacionalinė biblioteka

Priešlapių iliustracijos:
Aušros vartai. Pranciškaus Smuglevičiaus akvarelės (XVIII a. pabaiga) fotografija.
Fotografas Vladislovas Zahorskis (prieš 1912 m.). Lenkijos nacionalinė biblioteka

Trakų vartai. Pranciškaus Smuglevičiaus akvarelės (XVIII a. pabaiga) fotografija.
Fotografas Janas Bulhakas (XX a. pirma pusė). Lietuvos nacionalinis muziejus

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios
bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

ISBN 978-609-8314-36-6 (bendras)
ISBN 978-609-8314-37-3

© Mindaugas Klovas, Elmantas Meilus, Aivas Ragauskas, Jolita Sarcevičienė,
Gintautas Sliesoriūnas, Oksana Valionienė, 2023
© Lietuvos istorijos institutas, 2023

Turinys

PRATARMĖ 11

ĮVADAS 13

I. VILNIUS XIII A.–XIV A. PABAIGA (1387 M.)

1. ANKSTYVOJI GYVENVIETĖ 27

Oksana Valionienė

1.1. Vilniaus gamtinė aplinka 27

1.2. Vilniaus vieta regiono teritorinėje
struktūroje 31

1.3. Ankstyvosios gyvenvietės teritorijos
dinamika 34

2. ARCHEOLOGINIAI DUOMENYS
APIE VALDOVO REZIDENCIJOS
IR MIESTO ĮKŪRIMĄ 37

Oksana Valionienė

2.1. Vilniaus įkūrimo chronologijos
problema 37

2.2. Žemutinės pilies teritorijos
apgyvendinimas 39

2.3. Kreivosios pilies teritorijos
apgyvendinimas 40

2.4. Senamiesčio teritorijos
apgyvendinimas 42

3. LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTYSTĖS SOSTINĖ 44
Gintautas Sliesoriūnas

3.1. Mūsų karališkasis miestas Vilnius 44

3.2. Valstybės valdymo institucijų
užuomazgos 47

3.3. Lietuvos valdovo dvaras 49

4. VILNIAUS GYNYBA 52

Gintautas Sliesoriūnas

5. VILNIAUS URBANISTINĖ RAIDĄ 56
Oksana Valionienė

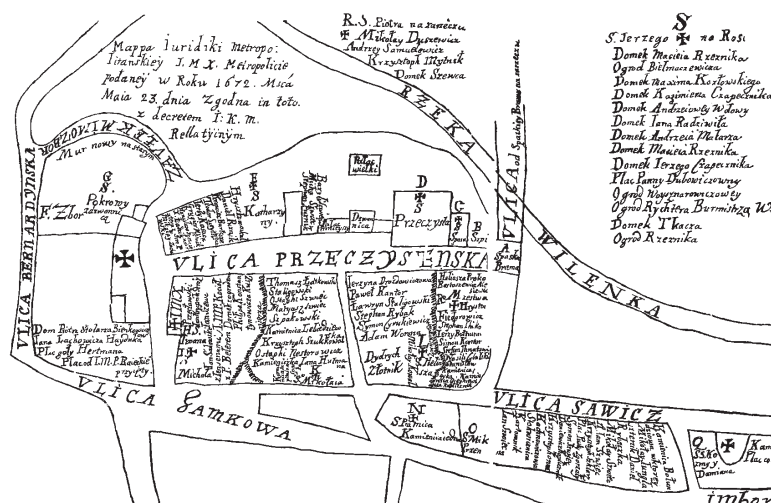
5.1. Pirmieji Vilniaus raidos lūžiai:
topografija, rajonų įkūrimas,
komunikaciniai ryšiai 56

5.2. Gynybinė sistema: pilių įtvirtinimai,
upės ir kanalai, miestas 59

5.3. Mediniai pastatai, sklypai 69

5.4. Pirmosios krikščionių šventovės 73

5.5. Pagoniškų šventyklų problema 78

6. VILNIUS – XIV A. LIETUVOS
PREKYBOS IR AMATŲ
CENTRAS 80
Mindaugas Klovas, Oksana Valionienė

6.1. Prekyba 80

6.2. Amatai 85

7. DAUGIATAUTIS IR
DAUGIAKONFESIS VILNIUS.
KRIKŠČIONYBĖS LINK 89
Gintautas Sliesoriūnas

7.1. Vilniečiai – pagonys 89

7.2. Stačiatikiai 92

7.3. Katalikai – vokiečiai ir lenkai 93

7.4. Krikščionybės sklaida tarp Vilniaus
gyventojų pagonių. Pranciškonų ir
stačiatikių kankinystės 95

7.5. Krikšto akcija Vilniuje (1387 m.) 99

II. VILNIUS
1387–1655 METAIS

1. SOSTINĖ, VAIVADIJOS
CENTRAS 107
Gintautas Sliesoriūnas

1.1. Valdovo dvaras 107

1.2. Vaivadijos centras 117

1.3. Kanceliarija. Lietuvos Metrika 119

1.4. Išdas. Monetų kalykla 121

1.5. Seimai. Seimeliai. Konvokacijos 124

1.6. Teismai. Pilies kalėjimai. Viešos
bausmės 127

1.7. Įgula. Arsenalas. Pabūklų liejykla 130

2. VILNIAUS GYNYBA 134
Gintautas Sliesoriūnas

3. VILNIAUS URBANISTINĖ RAIDĄ 139
Oksana Valionienė

3.1. Miestas ir priemiesčiai: komunikacijos
ryšiai 139

3.2. Rajonų ribos, nuosavybės struktūra,
jurisdikos 144

3.3. Vilniaus erdvinė struktūra 152

3.4. Mūriniai ir mediniai pastatai, sklypai 163

3.5. Vandentiekis ir kanalizacija 166

3.6. Gynybinė miesto siena 170

- 3.7. Sakraliniai kompleksai 174
 3.8. Žemutinės pilies rekonstrukcijos
 XVI a.–XVII a. pirmoje pusėje 185

4. **MIESTO SAVIVALDA** 188
 Aivas Ragauskas

- 4.1. Miesto savivaldos teisė: pradžia ir transformacijos 189
 4.2. Tolesnis savivaldos reguliavimas 192
 4.3. Kas naudojosi miesto teise 193
 4.4. Savivaldos institucijos: genezė, funkcionavimas, veikla 195
 4.5. Teisingumo vykdymas: miesto kalėjimas, budelis 205
 4.6. Miesto valdžios elitas 207
 4.7. Kova dėl valdžios mieste 217
 4.8. Miesto atstovų dalyvavimas seimuose 220

5. **VILNIAUS MIESTO PAJAMOS IR IŠLAIDOS** 225
 Mindaugas Klovas

- 5.1. Miesto pajamos 225
 5.2. Miesto išlaidos 233

6. **PREKYBOS RAIDA** 236
 Mindaugas Klovas

- 6.1. Miesto vidaus prekyba 236
 6.2. Miesto išorinė prekyba 240
 6.3. Pirklių organizacijos 244

7. **AMATAI IR AMATININKŲ CECHAI** 247
 Elmantas Meilus

- 7.1. Profesinių brolių atsiradimas ir raida 247
 7.2. Cechų atsiradimas ir raida 249
 7.3. Cechų specializacija 255
 7.4. Meistrai, pameistrai ir mokiniai 268
 7.5. Cechų vidaus gyvenimas 270

- 7.6. Karinės cechų prievolės 274
 7.7. Religinės pareigos. Rūpestis dora ir pamaldumu. Šalpa 275
 7.8. Dirbtuvės, gamyklėlės, malūnai 282

8. **VILNIAUS GYVENTOJAI, ETNINĖ IR KONFESINĖ SUDĖTIS** 284
 Mindaugas Klovas

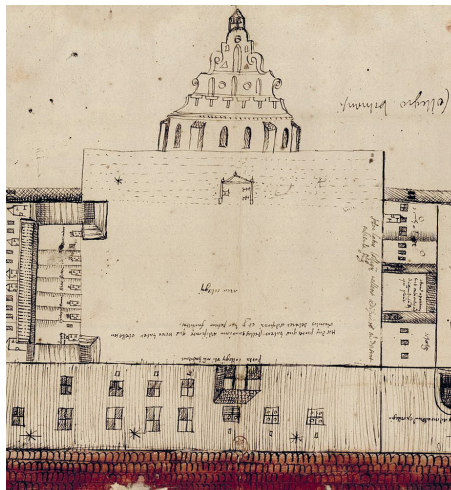
- 8.1. Vilniaus gyventojų skaičiaus kaita 284
 8.2. Vilniečių etninė ir konfesinė sudėtis: krikščionys, judėjai žydai ir karaimai, musulmonai totoriai 286

9. **VILNIAUS VYSKUPIJOS CENTRAS** 298
 Mindaugas Klovas

10. **VILNIUS - LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŠVIETIMO IR KULTŪROS CENTRAS** 307
 Aivas Ragauskas

- 10.1. Vilniečių profesinis ir namų ugdymas 307
 10.2. Institucinis mokyklinis mokymas: katedros, parapijų, vienuolynų mokyklos 309

III. VILNIUS 1655–1795 METAIS

1. SOSTINĖ, VAIVADIJOS CENTRAS 373

Gintautas Sliesoriūnas

- 1.1. Valdovas 373
- 1.2. Pareigūnai ir valdymo institucijos 376
- 1.3. Kanceliarija. Lietuvos Metrika 381
- 1.4. Iždas. Monetų kalykla 383
- 1.5. Seimeliai 386
- 1.6. Teismai 389
- 1.7. Pilies kalėjimai. Viešos baudmės 394
- 1.8. Įgula. Arsenalas 396

10.3. Vilnius tampa universitetiniu miestu 317

10.4. Stačiatikių ir unitų mokyklos 328

10.5. Evangelikų (protestantų)

mokyklos 330

10.6. Vilniečių studijos Europoje 339

10.7. Knygų rinkiniai ir bibliotekos.

Spaustuvės 341

Gintautas Sliesoriūnas

10.8. Mokyklinis teatras 348

Gintautas Sliesoriūnas

10.9. Architektai, dailininkai, užsakovai.

Vilniaus architektūros virsmai nuo

gotikos iki ankstyvojo baroko 349

Gintautas Sliesoriūnas

2. VILNIUS MASKVĖNŲ OKUPACIJOS METAIS (1655–1661 M.) 400

Elmantas Meilus

- 2.1. Karo pradžia, pabėgėliai ir miesto užėmimas (1655 m.) 400
- 2.2. Okupacinė tvarka ir maskvėnų okupacinės valdžios struktūros 405
- 2.3. Miesto savivalda okupacijos sąlygomis 412
- 2.4. Miesto ūkis ir tvarka okupacijos metais 416
- 2.5. Gyvenimas mieste ir santykiai su okupantais 419
- 2.6. Miesto išvadavimas (1660–1661 m.) 422

11. VILNIEČIŲ ŠEIMA 354

Jolita Sarcevičienė

11.1. Miestiečių santuoka ir

matrimonialinė politika 355

11.2. Vilniečių demografinė elgsena ir

namų ūkio struktūra 358

11.3. Moteris namuose ir už namų

sienų 360

11.4. Vaikai miestiečių šeimoje 363

11.5. Nesantuokiniai santykiai ir

pamestinukai Vilniaus mieste 366

3. VILNIUS VIDAUS
NERAMUMŲ IR KARŲ
LAIKOTARPIU 428
Gintautas Sliesoriūnas

- 3.1. Vilnius vidaus karo metais Lietuvoje XVII–XVIII a. sandūroje 428
- 3.2. Vilnius Didžiojo Šiaurės karo metais 430
- 3.3. Tarnogrudo ir Lietuvos (Vilniaus) konfederacijos (1715–1717 m.) 434
- 3.4. Vilnius Lenkijos įpėdinystės karo metais (1733–1735 m.) 435
- 3.5. Vilnius Radomo (1767 m.) ir Baro (1768–1772 m.) konfederacijų metais 437
- 3.6. Vilnius karo su Rusija metais (1792 m.) 440
- 3.7. Vilnius Tado Kosciuškos sukilimo metais (1794 m.) 442

4. VILNIAUS URBANISTINĖ
RAIDA 445
Oksana Valionienė

- 4.1. Karo, epidemijų, gaisrų padariniai mieste 445
- 4.2. Miesto erdvės pokyčiai 450
- 4.3. Vandentiekis 456
- 4.4. Sakraliniai kompleksai 458
- 4.5. Vilniaus Žemutinė pilis 461

5. MIESTO SAVIVALDA 465
Aivas Ragauskas

- 5.1. Nuo maskvėnų prie švedų: miesto savivalda okupacijų metais 465
- 5.2. Savivaldos institucijos 467
- 5.3. Teisingumo vykdymas: miesto kalėjimas, budelis 474
- 5.4. Bendruomenės atstovavimas miesto savivaldoje: „60 vyrų pirklių bendrija“ ir cechai 476

- 5.5. Valstybiniai Vilniaus miesto savivaldos reformų bandymai iki Ketverių metų seimo. *Boni ordinis* komisijos neįsteigimo (1778–1786 m.) istorija 478
- 5.6. Ketverių metų seimo (1788–1792 m.) reformos ir miesto savivaldos pertvarka 480
- 5.7. Miesto valdžios elitas 484
- 5.8. Miesto atstovų dalyvavimas seimuose 489

6. VILNIAUS MIESTO PAJAMOS
IR IŠLAIDOS 491
Mindaugas Klovas

- 6.1. Miesto pajamos 491
- 6.2. Miesto išlaidos 500

7. PREKYBOS RAIDA 504
Mindaugas Klovas

- 7.1. Miesto vidaus prekyba 504
- 7.2. Miesto išorinė prekyba 508
- 7.3. Pirklių organizacijos 509

8. AMATAI IR AMATININKŲ CECHAI 512
Mindaugas Klovas

- 8.1. Naujų cechų steigimas 512
- 8.2. Amatų ir cechų specializacija 513
- 8.3. Meistrai, pameistrai ir mokiniai 527
- 8.4. Cechai ir miestas. Cechų konkurentai 529
- 8.5. Religinės pareigos 532

9. VILNIAUS GYVENTOJAI, ETNINĖ
IR KONFESINĖ SUDĖTIS 534
Mindaugas Klovas

- 9.1. Vilniaus demografinė raida 534
9.2. Vilniečių etninė ir konfesinė sudėtis:
krikščionys, judėjai žydai ir karaimai,
musulmonai totoriai 536

10. VILNIAUS VYSKUPIJOS
CENTRAS 547
Mindaugas Klovas

11. VILNIUS – LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTYSTĖS ŠVIETIMO
IR KULTŪROS CENTRAS 552
Aivas Ragauskas

- 11.1. Namų ir profesinis mokymas 552
11.2. Institucinis mokymas: parapijų,
vienuolynų mokyklos, gimnazijos,
seminarijos 552
11.3. Mergaičių mokymas 557
11.4. Vilniaus universitetas 559
11.5. Pijorų ir jėzuitų Kilmingųjų kolegijos 566
11.6. Mokytojų seminarija 568
11.7. Vilniaus paapygardinė mokykla 569
11.8. Vaikelio Jėzaus špitolės mokykla 570
11.9. Aukštasis mokslas atsiskaito
visuomenei: viešieji egzaminai 570
11.10. Knygų leidyba. Bibliotekos 574
Gintautas Sliesoriūnas

- 11.11. Didikų iškilmės. Maskaradai.
Teatras 578
Gintautas Sliesoriūnas
11.12. Architektai, dailininkai, užsakovai.
Vilniaus architektūros virsmai nuo
brandžiojo baroko iki klasicizmo 580
Gintautas Sliesoriūnas

12. VILNIEČIŲ GYVENAMOJI
APLINKA IR MATERIALINĖ
KULTŪRA 591
Jolita Sarcevičienė

- 12.1. Sklypai, mūrnamiai, namai miesto
centre ir priemiesčiuose 591
12.2. Namų viešojo ir privati erdvės 595
12.3. Materialinė miestiečių kultūra 599
12.4. Meno kūriniai, muzikos instrumentai
ir būsto puošyba 606
12.5. Knygos 610

13. VILNIEČIŲ ŠEIMA 613
Jolita Sarcevičienė

- 13.1. Miestiečių santuoka ir
matrimonialinė politika 614
13.2. Vilniečių namų ūkis ir demografinė
elgsena 617
13.3. Moteris namie ir už namų sienų 621
13.4. Vaikai miestiečių šeimoje 623
13.5. Nesantuokiniai santykiai ir
pamestinukai Vilniaus mieste 626

PABAIGOS ŽODIS 629

PRIEDAI 635

ILIUSTRACIJOS 677

Naudotų šaltinių
ir literatūros sąrašas 707
Asmenvardžių rodyklė 744
Santrumpų sąrašas 766

Pratarmė

700 metų Vilniaus vardo paminėjimo jubiliejus istorikams suteikė progą apibendrinti ikišiolinį maždaug dviejų šimtmečių istoriografijos įdirbį tiriant miesto ir kartu Lietuvos sostinės istoriją. Nuo pirmojo Vilniaus paminėjimo rašytiniuose šaltiniuose – 1323 m. sausio 25 d. – iki dabar Vilnius buvo ir yra Lietuvos sostinė, jos politinis, kultūrinis ir ekonominis centras. Taip jis buvo suvokiamas net ir tada, kai Lietuva buvo praradusi valstybingumą ar laikinai netekusi savo istorinės sostinės. Lietuvos istorijos instituto darbuotojai bene prieš dešimtmetį suplanavo parengti naują Lietuvos sostinės istorijos sintezę, kuriai pasitelkė ir tyrėjų iš kitų institucijų. Šitaip radosi *Vilniaus istorijos* tritomis: pirmas tomas – *XIII amžius–1795 metai* (autoriai: Mindaugas Klovas, Elmantas Meilus, Aivas Ragauskas, Jolita Sarcevičienė, Gintautas Sliesoriūnas, Oksana Valionienė); antras tomas – *1795–1914 metai* (autoriai: Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, Juozapas Paškauskas, Vytautas Petronis, Virgilijus Pugačiauskas); trečias tomas – *1915–1990 metai* (autoriai: Tomas Balkelis, Arūnas Bubnys, Marija Drėmaitė, Andrea Griffante, Saulius Grybkauškas, Valdemaras Klumbys, Valdas Selenis, Vladas Sirutavičius, Vitalija Stravinskienė, Artūras Svarauskas).

Autoriams dirbant prie pasirinktų temų aiškėjo, kad, nepaisant dviejų šimtmečių Vilniaus tyrimų istoriografijos, miesto istorijoje yra nemažai „baltų dėmių“, klaidų ir netikslių vertinimų. Todėl daugelis autorių turėjo ieškoti naujų šaltinių, imtis naujų tyrimų ir interpretacijų, o tai reikalavo laiko ir nemažų pastangų. Džiu-gu, kad, nepaisant visų iššūkių, su kuriais buvo susidurta rengiant šią sintezę, šian-dien skaitytojas turi galimybę paimti į rankas 21 autoriaus kūrinį – Vilniaus istorijos tritomį, kuris ne tik apibendrina ligšiolinį pažinimo lygį, bet ir įnešė daug nauja į mūsų miesto istorijos tyrimus. Neabejojame, kad tai bus tolesnių ieškojimų ir tyri-mų pagrindas bei prisidės prie bendro miesto ir miestiečių bendruomenės istorijos pažinimo.

Rengiant *Vilniaus istorijos* pirmą tomą, buvo stengiamasi ne tik apibendrinti tai, kas senojo Vilniaus istorijoje buvo ištirta iki mūsų dienų, bet ir pateikti naujus tomo autorių tyrimų pasiekimus. Itin daug naujos medžiagos sukaupta ir sudėta skelbiamuose miesto žemėlapiuose, kurie parengti remiantis rašytiniais šaltiniais, istorine kartografija, archeologinių tyrimų duomenimis, o visa tai perkelta ant šiuo-laikinio geodezinio pagrindo, pasitelkus LKS-94 koordinacinių sistemą. Vien naudo-jantis žemėlapiais galima daug sužinoti apie miesto raidą per pirmuosius penkis jo egzistavimo amžius, apie vilniečių užsiėmimus, jų kaitą, namus, gatves ir daugelį kitų miesto istorijos dalykų.

Be abejonės, net šis gausus tritomio autorių kolektyvas, apdorodamas begalę įvairių šaltinių ir informacijos, negalėjo apsieiti be pagalbinių, tiek asmenų, tiek įstaigų. Visiems ir norėtume išsakyti padėką kiekviename tome atskirai. O mes, pirmo tomo autoriai, nuoširdžiai dėkojame oficialiems šio tomo recenzentams doc. dr. Martynui Jakuliui, dr. Domininkui Burbai ir dr. Dariui Baronui. Dėkojame įmonės „Kultūros vertybių paieška“ archeologams ir vadovui dr. Linui Kvizikevičiui už Vilniaus archeologinių tyrimų ir radinių iliustracijas, Lietuvos istorijos instituto Kolegoms už jų geranoriškas pastabas, Lietuvos istorijos instituto Leidybos skyriaus darbuotojams už jų darbą ir pagalbą išleidžiant šią knygą.

Išvadas

Neries ir Vilnios upių santaka buvo patraukli gyventi nuo seniausių laikų. Žmonių veiklą liudija atsitiktiniai radiniai, siekiantys net akmens amžių, o pirmąsias pastovesnes gyvenvietes – žalvario amžiaus radiniai, nukeliantys į I tūkstantmetį prieš Kristų! Pirmosios gyvenvietės egzistavo ne tik Pilies kalne ir jo papėdėje bei greičiausiai Kalnų parke, bet ir kitose istorinio Vilniaus vietose. Vilniaus priešaušriu būta žmonių veiklos pertraukos ar bent ji smarkiai sumažėjo, bet susikūrus Lietuvos valstybei šitos vietos reikšmė nuolat augo. Archeologiniai duomenys leidžia fiksuoti XIII a. pabaigoje prasidėjusius urbanizacinius procesus, kai Pilies kalno papėdėje daugėjo medinių pastatų ir imta statyti pirmoji pilis. Tai – Vilniaus miesto pradžia. Visai netrukus, 1323 m., Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas savo žymiuose laiškuose vadina Vilnių karališkuoju miestu (*Civitas Regia*)! Nuo to laiko Vilnius buvo svarbiausias valdančiosios dinastijos centras – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė. Čia rezidavo didysis kunigaikštis su savo dvaru, svarbiausi valstybės, o po Lietuvos krikšto ir Katalikų Bažnyčios pareigūnai, čia formavosi valstybės valdymo institucijos, pamažu daugelis didikų pasistatė privačias rezidencijas.

Vienu svarbiausių miesto istorijos lūžių laikomi 1387 m.: prasidėjo daugiau nei pusterčio šimtmečio trukęs Vilniaus augimo ir klestėjimo laikotarpis. Tų metų kovo 22 d. Jogaila vilniečiams suteikė savivaldą – Magdeburgo teisę, kuri jau buvo įprasta ir plačiai paplitusi Lenkijos karalystės miestuose. Viena vertus, savivalda atvėrė daug galimybių, suteikė privilegijas prekybai ir amatininkystei. Kita vertus, miestiečius užgulė laisvės „našta“. Jie turėjo savarankiškai rūpintis begale dalykų – saugumu ir tvarkos palaikymu, švara, miesto interesų atstovavimu Lietuvoje ir užsienyje, finansais, švietimu, vargšų globa, o XVI a. tapo atsakingi ir už gynybą miesto, apjuosto mūrine gynybine siena. Aukščiausia Vilniaus miesto, suvokiamo siauresne prasme kaip savivaldos teise besinaudojančios miestiečių bendruomenės, valdžia priklausė vaitui ir magistratui. Vaitas buvo miesto siuzereno – Lietuvos didžiojo kunigaikščio – skiriamas pareigūnas, o magistratą sudarė tik miestiečių atstovai: tarybos nariai ir miestiečių bylas nagrinėjusio suolininkų teismo teisėjai, prisiekę šių institucijų raštininkai ir lentvaičiai – vaito pavaduotojai. Specialiose sesijose magistrato nariai sprendavo svarbiausius teismo, administracijos ir Vilniaus miesto „įstatymų“ leidybos klausimus, taip pat rinkdavo ir prisaikdindavo daugelį miesto pareigūnų. Mieste vyravo valdžios pasidalijimas, kai pusę pareigūnų sudarydavo katalikai, o kitą pusę – stačiatikiai (vėliau unitai). Savivalda suteikė galimybę plėtoti amatams – Vilniuje buvo įsteigta netoli 40 amatininkų cechų, o pirklių interesams atstovavo Pirklių bendrija, kuri užtikrino Vilniaus, kaip svarbaus tarptautinės prekybos centro, statusą.

Jau XIV a. Vilnius pradėjo formuotis kaip daugiatautis ir daugiakultūris miestas, kuriame, šalia pagonių lietuvių, apsigyveno stačiatikiai rusėnai ir katalikai vokiečiai. Po 1387 m. Lietuvos krikšto Vilnius virto katalikybės centru Lietuvoje: pagonys lietuviai priėmė krikštą ir kartu su vokiečiais sudarė reikšmingą katalikų bendruomenę, per trumpą laiką Vilniuje iškilo net septynios katalikų šventovės. Po oficialaus krikšto čia gyveno dvi krikščioniškos bendruomenės: katalikai (lietuviai, vokiečiai, vis gausiau kūrėsi lenkai ir atvykėliai iš kitų katalikiškų Europos kraštų) ir stačiatikiai (rusėnai, kilę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, atvykėliai iš Maskvos, Tverės, Didžiojo Naugardo, Pskovo ir kitų žemių, būta ir valakų (*valachų*), atsikėlusių iš tuo metu su Lietuvos valstybe besiribojusios Moldovos). XVI a. antroje pusėje Vilnius tapo daugiataučiu ir daugiakultūriu miestu tikrąja šio žodžio prasme. Šalia krikščionių įsikūrė kitų religijų ir tautų atstovai – judėjai žydai ir musulmonai totoriai. Tarp krikščionių savo vietą rado ir Reformacijos šalininkai: liuteronai ir kalvinistai, o XVI a. pabaigoje sudarius Bresto (Brastos) bažnytinę uniją per maždaug pusę amžiaus dauguma vilniečių stačiatikių tapo unitais. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinėje pagausėjo italų, vengrų, armėnų ir kitų tautybių atstovų.

Vilnius buvo ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros ir švietimo centras. Netrukus po krikšto buvo įkurta katalikiška katedros mokykla, vėliau – Šv. Jono Krikštytojo bažnyčios parapiinė ir vienuolynų mokykla. Ugdymo įstaigas steigė stačiatikiai ir unitai, evangelikai. Galiausiai 1579 m. jėzuitų įsteigta Vilniaus akademija (universitetas) pavirto visos valstybės švietimo, mokslo ir kultūros centru, kuriame dirbo žymūs Europos mokslininkai ir kurio reikšmė peržengė Lietuvos valstybės ribas. Vilniuje buvo įkurta ir pirmoji spaustuvė Lietuvos valstybėje, XVI a. pabaigoje sostinė buvo svarbiausias spaudos centras Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, čia buvo leidžiamos įvairaus turinio knygos, kaupiamos asmeninės ir institucinės bibliotekos. Teatras ir muzika skambėjo ne tik valdovo dvare, bet ir miestiečių viešuose ar privačiuose renginiuose, radosi svarbus kultūrinis reiškinyss – jėzuitų akademijos mokyklinis teatras, o smalsius vilniečius džiugino šventinės eisenos, iliuminacijos ir fejerverkai.

Senajo Vilniaus istorija vystėsi permainingai. Miesto „aukso“ amžiumi laikytina XVI a. antra pusė–XVII a. pradžia, kuomet mieste vyko didžiuliai etnokonfesiniai ir kultūriniai pokyčiai, klestėjo ūkis ir prekyba, o miestą apėmė statybų karštinė ir sparčiai daugėjo mūrinių pastatų. Nepaisant to, Vilniaus augimą nuolat pristabdavo gaisrai, nederliaus metai, epidemijos. Nuo XV a. pradžios Lietuvos sostinė turėjo laimę išvengti karų. Ilgas taikos tarpsnis Vilniaus istorijoje nutrūko XVII a. viduryje. Būtent karas žymi antrą miesto istorijos lūžio datą, lėmusią kone šimtmetį trukusį nuosmukį. Tai 1655 m., kai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinę pirmą kartą istorijoje okupavo svetimšaliai – Maskvos kariuomenė. Rugpjūčio 8 d. 40–50 tūkstančių priešų miestą užėmė, nusiaubė ir iš dalies sudegino, išgrobstė ir nualino, o po poros metų kilęs maras palietė didelę miestiečių dalį. Okupacijos

metais Vilnius neteko kone pusės savo gyventojų ir prasidėjo bene šimtmetį trukęs nuosmukio ir stagnacijos laikotarpis, kai lėtą Lietuvos sostinės atsigavimą vėl nutraukdavo karai ir stichinės nelaimės. Miesto atsigavimą ir raidą vėl pristabdė XVIII a. pradžioje kilęs Didysis Šiaurės karas (1700–1721 m.). Vilnius patyrė kelis ilgesnius ar trumpesnius švedų ir rusų kariuomenių „paviešėjimus“, o ypač nukentėjo per 1710–1711 m. marą, kai mirė apie trečdalį miesto gyventojų. Negandų šimtmetį lydėjo 1737, 1748, 1749 ir 1760 m. didieji gaisrai, beveik nepalikę nė vieno sveiko žemės lopinėlio gynybine siena apjuostoje miesto dalyje. XVIII a. antroje pusėje miestas akivaizdžiai atgijo, pradėjo daugėti gyventojų, intensyvėjo ūkis ir prekyba, vyko svarbūs kultūros ir švietimo pokyčiai. *Vilniaus istorijos* pirmas tomas baigiamas 1795 m., kuomet Abiejų Tautų Respublika buvo sunaikinta, o Vilnius, kaip ir dauguma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, buvo aneksuotas Rusijos imperijos. Senosios Lietuvos valstybės sostinės istorijoje glaudžiai susipynė šalies istorijai, paties miesto ir vilniečių istorijai reikšmingi įvykiai bei procesai. Visiškai atskirti jų neįmanoma, aptariama, kaip keitėsi Vilniaus, kaip Lietuvos valdovų rezidencinio miesto, reikšmė, kaip valstybės valdžios institucijų veikla palaikė Vilniaus, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinės, vaidmens išlaikymą XVI–XVIII amžiuje, kaip Vilniaus raidą paveikė karai, tačiau daugiausiai dėmesio šioje Vilniaus istorijoje skiriama miesto, miesto savivaldos ir miestiečių bendruomenės praeičiai atskleisti. Ypač daug dėmesio skiriama urbanistinei miesto raidai, pasinaudojus šiuolaikinių technologijų teikiamomis galimybėmis ir naujais tyrimų metodais stengiamasi parodyti, kaip Vilnius vystėsi erdvėje, kaip kito jo vaizdas.

Pirmų apibendrinamųjų darbų Vilniaus miesto istorija sulaukė dar XIX a. pirmoje pusėje. Beveik tuo pat metu daugiatomės *Vilniaus istorijas* publikavo Vilniaus universiteto auklėtiniai Mykolas Balinskis ir Juzefas Ignacas Kraševskis¹. Vilniaus istoriografijos pradininku laikytinas Mykolas Balinskis savo dvitomį išspausdino XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje: pirmas tomas buvo skirtas Vilniaus istorijai nuo miesto įkūrimo iki Vytauto Didžiojo mirties 1430 m., o antrasis tęsė istoriją iki valdovo Stepono Batoro mirties 1586 m. Pratarmėje autorius išdėstė savo motyvus, lėmusius knygų pasirodymą: „Rašydamas istoriją miesto, kuris bemaž du amžius buvo vienos iš galingiausių Šiaurės Europos šalių sostinė, o vėliau, net iki mūsų laikų, svarbiausias mokslo ir vyriausiosios valdžios centras Lietuvoje, turėjau omenyje du tikslus: ne tik stengiausi iš įvairių kronikų ir senųjų archyvuose saugomų rankraščių išrinkti padavimus, bylojančius apie Vilniaus kilmę, tas teises ir daugybę privilegijų, kuriomis jo gyventojai nuo senų laikų naudojosi, ne tik atgaivinti amžininkų atmintyje ankstesnius, keletą amžių, įvykius toje sostinėje, bet ir, kiek tema ir galimybės man leido, prisidėti prie kai kurių Lietuvos istorijos įvykių aiškinimo.“ Mykolas Balinskis neapsiribojo vien miesto, bet plačiai aprašė ir bendrąją Lietuvos valstybės istoriją, kuri, anot autoriaus, buvo visiškai nežinoma Europoje. Kalbant

¹ M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. 1–2, Wilno, 1836–1837; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1–4, Wilno, 1838/1840–1842. Žr. vertimus į lietuvių kalbą: M. Balinskis, *Vilniaus miesto istorija*, iš lenkų k. vertė O. Slavėnaitė, I. Katilienė, iš lotynų k. vertė J. D. Baronienė, Vilnius, 2007; J. I. Kraševskis, *Vilnius nuo jo pradžios iki 1750*, t. 1, iš lenkų ir lotynų kalbų vertė I. Katilienė, Vilnius, 2014; t. 2, iš lenkų kalbos vertė K. Uscila, iš lotynų kalbos vertė A. Vitkauskas, Vilnius, 2017; t. 3, iš lenkų kalbos vertė K. Uscila, iš lotynų kalbos vertė V. Radvilienė, iš italų kalbos vertė I. Tuliševskaitė, Vilnius, 2019; t. 4, iš lenkų kalbos vertė K. Uscila, iš lotynų kalbos vertė V. Radvilienė, Vilnius, 2021.

apie miesto istoriją, pristatomos kai kurios valdovų suteiktos privilegijos, miesto savivalda ir valdymo reformos, prekyba ir amatai, patirtos negandos ir išbandymai, miesto augimo ir nuopolių tarpsniai.

Visai netrukus dienos šviesą išvydo Juzefo Ignaco Kraševskio keturtomė Vilniaus istorija. 1838 m. buvo pasirodžiusi pirminė pirmo tomo redakcija, tačiau ji buvo gerokai pataisyta ir perleista po kelerių metų: 1840–1842 m. išleisti antras–ketvirtas tomai. Knygose aprašyta Lietuvos ir lietuvių tautos istorija, išdėstyti su Vilniumi ir Lietuva susiję bendri įvykiai nuo seniausių laikų iki 1750 m., daug dėmesio skirta miesto religinei įvairovei – išsamiai aptartos svarbiausios visų krikščioniškų konfesijų (katalikų, stačiatikių, unitų ir reformatų) bažnyčios ir vienuolynai, taip pat pristatyta Lietuvos sostinėje įsikūrusių musulmonų totorių ir judėjų žydų istorija, miesto savivalda ir teisė, miesto administracija ir pareigūnai, finansai, ūkis (amatininkai, cechai, prekyba, pirkliai), miesto infrastruktūra, pilys, dvarai ir kiti pastatai, švietimas, knygų spausdinimas, bibliotekos, gyventojų papročiai ir šventės. Be to, autorius pateikė ir svarbesnių privilegijų, kurias Vilniui suteikė valdovai, tekstus. Vilniaus klestėjimo ir augimo laikotarpis išskirtinai siejamas su Žygimanto Augusto valdymo metais, vėliau, autoriaus nuomone, prasidėjęs miesto nuopuolis. Kraševskis buvo itin produktyvus rašytojas, per savo gyvenimą parašęs daugiau kaip 600 knygų, o Vilniaus miesto istorija buvo vienas pirmųjų veikalų, kurį jis pradėjo labai jaunas (pirmą tomą išleido būdamas 26, o kitus – 28–30 metų).

Abu autoriai, Mykolas Balinskis ir Ignotas Kraševskis, surinko ir panaudojo daugybę istorijos šaltinių, kurių dalis neišliko iki mūsų dienų, ir juos vertino kritiškai. Vilniaus istorijos pradininkai nuveikė milžinišką darbą: pravėrė sunkiai prieinamus archyvus, apėjo ne visada draugiškų kolegų daromas kliūtis ir, nepaisydami tuo laiku labai menko istoriografijos įdirbio, visuomenei pateikė Vilniaus istoriją. Nors neišvengta įvairių faktinių ar interpretacinių klaidų, kurias šiandienos istorikai jau seniai išnarpliojo, pirmosios *Vilniaus istorijos* padėjo pamatą tolesniems tyrimams ir mokslinėms diskusijoms, jos – svarbūs istorijos mokslo paminklai. Be sintezių, XIX a. ketvirtąjį–penktąjį dešimtmetį pasirodė Mykolo Homolickio studijos, paremtos gausiais šaltiniais, apie Vilniaus katedrą, apie XVI a. Vilniaus planą ir apie Švč. Trejybės cerkvę.

Didžiulis darbas XIX a. atliktas skelbiant Vilniaus istorijos šaltinius. 1843 m. pasirodė šaltinių rinkinys, kuriame publikuoti įvairūs dokumentai, susiję su Vilniuje buvusių stačiatikių vienuolynų ir cerkvių istorija². 1865 m. generalgubernatoriaus iniciatyva buvo įkurta Vilniaus archeografinė komisija, kuri siekė skelbti Lietuvos rusiškas ir stačiatikiškas ištakas pagrindusius dokumentus, kuri atrinko ir išspausdino du tomus (t. 10 ir 20) dokumentų, tiesiogiai susijusių su Vilniaus miesto istorija³. Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą šioji komisija buvo pradėjusi rengti 40 tomą, kuriame ketino spausdinti XVII a. antros pusės Vilniaus magistrato pajamų ir išlaidų knygas, bet 1915 m. spėjo išspausdinti tik 200 puslapių, nes miestą užėmė vokiečiai. Nepaisant ideologinių uždavinių, publikuoti Vilniaus istorijos šaltiniai padėjo

2 *Собрание древних грамотъ и актовъ городов: Вильны, Ковна, Трокъ, православныхъ монастырей, церквей, и по разнымъ предметамъ, ч. 1, Вильно, 1843.*

3 *Акты издаваемые Виленскою Археологическою Коммиссиею, т. X: Акты Виленскаго магистрата и магдебургии, Вильна, 1879; т. XX: Акты, касающиеся города Вильны, Вильна, 1893.*

Pirmasis Vilniaus istorijos tomas aprėpia laikotarpį nuo XIII a. iki 1795 m., kai gyvavo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Dėstymas suskirstytas į tris dalis. Pirmoje dalyje aptariama Vilniaus istorija iki 1387 m., kai miestui buvo suteikta savivaldos privilegija, įvyko esminis civilizacinis lūžis Lietuvos istorijoje – Lietuvos krikštas. Čia aprašomi XIII a. pabaigoje prasidėję urbanizaciniai procesai, miesto kūrimosi pradžia, Vilniaus virtimas Lietuvos valstybės sostine. Antra dalis apima 1387–1655 m. – pakilimo, miesto augimo laikotarpį. Tuo metu savo baigtas formas įgijo miesto savivalda, Vilnius virto katalikybės centru Lietuvoje ir kartu buvo daugiatautis ir daugiakultūris miestas, kuriame, nepaisant kildavusių konfliktų ir įtampų, sugyveno skirtingų religijų ir tautybių atstovai. Vilnius virto universitetiniu miestu. Nuo XV a. pradžios Lietuvos sostinės neniokojo karai, sparčiai vystėsi prekyba ir amatai, miesto dalis, apjuosta gynybinės sienos, tapo mūrinė. Trečioje tomo dalyje nagrinėjamas Vilniaus istorijos 1655–1795 m. tarpsnis. Karas, – kai 1655 m. Lietuvos sostinę pirmą kartą istorijoje okupavo svetimšaliai, – Maskvos valstybės kariuomenė žymi antrą miesto istorijos lūžį, po kurio kone šimtmetį truko nuosmukis ir stagnacija, o trapius atsigavimo procesus nesyk nutraukė karai ir stichinės nelaimės. Atsigavimas išryškėjo XVIII a. paskutiniame trečdalyje. Šiuo istorijos tarpsniu Lietuvos sostinė galutinai prarado savo, kaip vienos iš svarbių Lenkijos ir Lietuvos valdovų rezidavimo vietų, reikšmę. Senosios Lietuvos valstybės sostinės istorijoje glaudžiai susipynė įvykiai ir procesai, reikšmingi šalies istorijai, paties miesto ir vilniečių istorijai. Knygoje rašoma, kaip keitėsi Vilniaus, Lietuvos valdovų rezidencinio miesto, reikšmė, kaip valstybės valdžios institucijų veikla padėjo išsaugoti Vilniaus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinės, reikšmę XVI–XVIII a., kaip Vilniaus raidą paveikė karai. Daug dėmesio skiriama švietimo ir kultūros raidai. Be to, atskleidžiama Vilniaus demografinė raida, jo daugiatautiškumas ir daugiakonfesiškumas. Tačiau daugiausiai dėmesio kreipiama paties miesto, miesto savivaldos ir miestiečių bendruomenės praeičiai, urbanistinei miesto raidai atskleisti.

ISBN 978-609-8314-37-3

VILNIAUS ISTORIJA

I TOMAS

XIII A.–1795 M.

Gintautas SLIESORIŪNAS

Mindaugas KLOVAS

Elmantas MEILUS

Aivas RAGAUSKAS

Jolita SARCEVIČIENĖ

Oksana VALIONIENĖ

Redaktorė Romualda Brastavičienė

Dizainas ir maketas Silva Jankauskaitė

Rodyklės parengė Ugnė Jonaitytė, Gintautas Sliesoriūnas

Korektorė Rozita Znamenskaitė

2023 12 29. 52,17 leidyb. apsk. l. Tiražas 700 egz.

Išleido Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius

Spausdino „Petro ofsetas“

Naujoji Riovonių g. 25 C, LT-03153 Vilnius